

Satu Sejarah Pendidikan Masyarakat Bidayuh di Sarawak Sebelum Tahun 1963

Angelina Ansley,¹ & Bilcher Bala²

Manuskrip diterima: 21 Mei 2018

Diterima untuk penerbitan 4 September 2018

¹ Calon Doktor Falsafah di Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Malaysia Sarawak. Email: angelansley88@yahoo.com

² Profesor Madya di Pogram Sejarah, Fakulti Kemanusiaan, Seni dan Warisan, Universiti Malaysia Sabah. E-mail: bilcher@ums.edu.my

Abstract

Bidayuh is one of the minority ethnic groups in Malaysia. In Sarawak, Bidayuh is the fourth largest ethnic group after Iban, Chinese and Malay. The spreading of Christian faith to the villages of Bidayuh was simultaneous with the development of formal education. However, not all the Bidayuh people have the opportunity to receive formal education. This study found that the failure to implement formal education before independence was due to the existence of certain obstacles to the Bidayuh people, the mission group and the government policy. This article will describe in depth the history and challenges in education among the Bidayuh before independence based on information from primary, secondary and oral sources. This study is important because it revealed the history of education among the Bidayuh people before independence.

Keywords: *Education, Bidayuh, Brooke Dynasty, British Colonial, Missionary*

Abstrak

Bidayuh merupakan salah satu kumpulan etnik minoriti di Malaysia. Di negeri Sarawak, Bidayuh adalah yang kumpulan etnik keempat terbesar selepas Iban, Cina dan Melayu. Perkembangan agama Kristian di perkampungan masyarakat Bidayuh adalah seiring dengan perkembangan pendidikan formal. Walau bagaimanapun, bukan semua

penduduk Bidayuh berpeluang mendapat pendidikan formal. Kajian ini mendapati kegagalan pelaksanaan pendidikan formal sebelum merdeka adalah disebabkan wujudnya halangan dalam kalangan masyarakat Bidayuh, golongan mubaligh dan dasar pemerintah. Makalah ini akan menghuraikan dengan mendalam sejarah dan cabaran dalam pendidikan masyarakat Bidayuh sebelum merdeka berasaskan maklumat daripada sumber primer, sumber sekunder dan sumber lisan. Kajian ini penting kerana mendedahkan sejarah pendidikan masyarakat Bidayuh sebelum merdeka yang kurang mendapat perhatian.

Kata kunci: Pendidikan, Bidayuh, Dinasti Brooke, Kolonial British, Mubaligh

Pengenalan

Sejarah pendidikan masyarakat Bidayuh sebelum merdeka secara kronologi menerusi tiga era pemerintahan, iaitu era Brooke (1841-1946), era pendudukan Jepun (1941-1945) dan era British Kolonial (1946-1963). Di setiap era pemerintahan wujud cabaran tertentu dalam pembangunan pendidikan masyarakat Bidayuh di Sarawak.

Era Sebelum 1841

Semasa era pemerintahan Kesultanan Burnei sebelum tahun 1841, masyarakat peribumi Dayak tradisional di Sarawak, termasuk masyarakat Bidayuh tidak didedahkan kepada pendidikan formal. Masyarakat peribumi Dayak, seperti Iban, Bidayuh dan Orang Ulu hanya mendapat pendidikan asas secara tidak formal, iaitu secara tradisi lisan, dan contoh teladan yang diajar oleh generasi yang lebih tua. Misalnya, kanak-kanak lelaki diajar tentang nama dan kegunaan tumbuh-tumbuhan serta binatang. Kanak-kanak perempuan pula diajar menumbuk padi, memungut ulam-ulam untuk dimakan dan menganyam tikar. Lazimnya, kanak-kanak diajar oleh ibu bapa, tentang cara menghadapi alam sekeliling kehidupan masyarakat kaum mereka. Dari situ kanak-kanak belajar berfikir dan bertindak untuk mengatasi sesuatu masalah yang wujud berkenaan alam sekeliling mereka. Berbanding dengan masyarakat Melayu, ada di antara mereka telah mendapat pendidikan formal kesan daripada pembelajaran agama Islam. Masyarakat Melayu memperolehi pendidikan berbentuk pengetahuan

agama Islam serta membaca dan menulis huruf jawi ataupun sekurang-kurangnya mereka boleh membaca kitab Al-Quran.¹ Hanya semasa zaman pemerintahan Brooke masyarakat peribumi Dayak, terutamanya masyarakat Bidayuh mendapat peluang belajar membaca dan menulis serta bertutur dalam bahasa Inggeris.

Era Brooke (1841- 1946)

Perkembangan awal pendidikan formal di Sarawak bermula setelah James Brooke mengundang khas kedatangan mubaligh Kristian. Rajah pertama, James Brooke dan Rajah yang seterusnya mengamalkan prinsip *laissez faire* dalam polisi terhadap bidang pendidikan. Golongan mubaligh Kristian yang pertama menjalankan kegiatan di Sarawak ialah aliran Anglikan yang dinamakan *The Society for the Propagation of the Gospel* (SPG). Aliran mubaligh SPG ini mula bertapak di Kuching pada tahun 1848. Pada 29 Jun 1848, Francis Thomas McDougall dan isterinya, Harritte serta rakannya Rev. William Bodman Wright dan isteri telah menyusuri Sungai Sarawak dan mendarat di Kuching. Kegiatan golongan mubaligh SPG ini seterusnya disebarkan ke Bahagian Kedua pada tahun 1920 dan seterusnya ke Bahagian Keempat. Rajah James Brooke menyerahkan tugas kepada golongan mubaligh Kristian untuk mengkristiankan penduduk serta memberi pendidikan formal. Hakikatnya, penyebaran agama Kristian hanya dijalankan ke atas penduduk bukan Melayu. Rajah James Brooke menaruh harapan yang tinggi terhadap golongan mubaligh Kristian untuk memperkenalkan agama Kristian kepada masyarakat peribumi Dayak dari segi tujuan mendisiplin dan mengubahkan cara hidup mereka yang dikatakan sangat liar.²

Kemasukan golongan mubaligh Anglikan di Bahagian Pertama telah menyebabkan masyarakat Bidayuh berpeluang mendapat

¹ Syed Idrus Ahmad dan R. Santhiram, *Perkembangan Pendidikan di Sarawak*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1990.

² *Ibid.*, hlm. 34; Sabihah Osman, *Perkembangan Pelajaran Bumiputera Sarawak 1841-1941*, Selangor: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1990, hlm. 70-110; J. M. Seymour, Education in Sarawak Under Brooke Rules 1841-1941 (Part 1), *Sarawak Gazette*, Vol. XCVI (1348), 1970, hlm. 116; Graham Saunders, *Bishops and Brookes: The Anglican Mission and the Brooke Raj in Sarawak 1848-1941*, New York: Oxford University Press, 1992, hlm. 19; Peter D. Varney, The Anglican Church in Sarawak from 1848 to 1852, *Sarawak Museum Journal*, Vol. XVI (32-33), 1968, hlm 377-406; Max Saint, *Twenty Years in Sarawak 1848-68: A Flourish for the Bishop and Brooke's Friend Grant*, Kuala Lumpur: S. Abdul Majeed & Co, 1992, hlm. 16-17.

pendidikan formal. Kumpulan masyarakat Bidayuh yang terawal mendapat pendidikan formal ialah sub-etnik Bianah, iaitu sekitar tahun 1850-an. Penempatan orang Bianah yang berdekatan dengan bandar Kuching adalah antara faktor yang menyebabkan mereka menjadi yang terawal menerima agama Kristian. Golongan mubaligh Anglikan memulakan kegiatannya di kawasan Quop, Merdang dan Lundu. Pada bulan November 1950, McDougall pernah melawat Bidayuh di Quop dan mereka dilihat berminat untuk menganuti Kristian Anglikan.³ Rev William Chalmers telah tiba di Quop pada 1858 dan membuka Sekolah St. James. Misi Rev. W. Chalmers telah diteruskan oleh Rev. Chung Ah Luk. Dilaporkan pada tahun 1930, Sekolah St. James di Ouop mendapat peruntukkan sebanyak \$1,740. Rev Chalmers pernah melaporkan terdapat 20 orang penuntut termasuk beberapa penuntut perempuan telah belajar di sekolah tersebut.⁴ Menurut pandangan Rev. Chalmers, bahawa *Quop people are the only Dayaks whose women are not 'malu' (ashamed) to learn* (Seymour, 1970). Dalam laporan Seymour menyentuh perkara ini, berkata:

*Chalmers frequently toured the Upper Sarawak area, teaching much the same material that Chambers did, and he used such attention-getters as a musical box and pictures. He found one tribe of Land Dayaks especially receptive to his hymns, although he suspected they preferred to use them as charms to ward off the 'antus' or spirits during their lonely nights at the farm. Chalmers urged future missionaries to use practical teaching methods to overcome the Land Dayak's present system of childish superstition and suggest such tangible aids as music medicine.*⁵

Kemudiannya, empat blok bilik darjah telah dibina. Sekolah St. James tersebut menggunakan Bahasa Inggeris sebagai bahasa pengantar

³ Graham Saunders, *Bishops and Brookes: The Anglican Mission and the Brooke Raj in Sarawak 1848-1941*, hlm. 43.

⁴ *Ibid.*; J. M. Seymour, *Education in Sarawak Under Brooke Rules 1841-1941* (part 1), hlm. 118.

⁵ J. M. Seymour, *Education in Sarawak Under Brooke Rules 1841-1941* (part 1), hlm. 118.

dan dikendalikan oleh golongan mublaigh Kristian, seperti Rev. Chung Ah Luk, yang merupakan lepasan Sekolah St. Thomas, Kuching. Selain itu, terdapat juga pembantu paderi yang berbangsa Bidayuh, yang mengendalikan sekolah dan gereja di kawasan Ouop. Rev. Chung Ah Luk pernah melaporkan bahawa sehingga penghujung abad ke 19, kehadiran murid ke Sekolah St. James adalah tidak melebihi 15 orang.

Di kawasan Merdang pula, sebuah sekolah yang dinamakan Sekolah St. John telah dibina. Di sini murid-murid diajar mata pelajaran asas, seperti pengiraan, bahasa Inggeris, pertanian, perkebunan, memelihara binatang dan juga pengetahuan agama Kristian. Di sekolah ini terdapat 27 orang murid. Edwin Gomes (yang menggantikan bapanya, W. H. Gomes) telah menyifatkan, Sekolah St. John telah mencapai kejayaan cemerlang. Beberapa muridnya yang berjaya dalam peperiksaan telah dipilih melanjutkan pelajaran mereka ke Sekolah St. Thomas di bandar Kuching. Selain itu juga, Sekolah St. John juga dapat mengeluarkan hasil tanaman dan dijual di pasaran.⁶

Di kawasan masyarakat Bidayuh yang lain, sekolah Anglikan telah ditubuhkan di Kampung Tae (Sekolah St. John), Kampung Benuk (Sekolah St. Paul) dan Kampung Duras (Sekolah St. Alban). Sekolah St. Alban di Duras mula beroperasi pada tahun 1931. Dilaporkan seramai 29 orang murid pernah belajar disini.⁷ Seorang mubaligh yang dinamakan Shepherds telah ditugaskan di kawasan perkampungan sub-etnik Bukar, iaitu di Kampung Tae.⁸ Sekolah Anglikan di Kampung Tae merupakan sekolah pertama yang ditubuhkan di kawasan Bidayuh Bukar-Sadong. Pada penghujung abad ke-19, seramai 27 orang murid belajar sekolah di Kampung Tae. Jumlah ini meningkat kepada 56 orang (43 lelaki dan 13

⁶ Sabihah Osman, *Perkembangan Pelajaran Bumiputera Sarawak 1841-1941*, hlm. 98-99; J. M. Seymour, *Education in Sarawak Under Brooke Rules 1841-1941 (Part 1)*, hlm. 140; Ooi Keat Gin, *World Beyond the Rivers: Education in Sarawak from Brooke Rule to Colonial Office Administration 1841-1963*, England: University of Hull, 1996, hlm. 311.

⁷ Ooi Keat Gin, *World Beyond the Rivers: Education in Sarawak from Brooke Rule to Colonial Office Administration 1841-1963*, hlm. 311.

⁸*Ibid.*, hlm. 91; Graham Saunders, *Bishops and Brookes: The Anglican Mission and the Brooke Raj in Sarawak 1848-1941*, hlm. 196.

perempuan) pada tahun 1930, dan bertambah menjadi 100 orang pada tahun 1941.⁹

Selepas penduduk Kampung Taeë memeluk agama Kristian Anglikan pada tahun 1920-an, sebuah gereja Anglikan, iaitu St. John Taeë telah ditubuhkan pada bulan Januari 1933 oleh Bishop Hudson. Seiring dengan penubuhan gereja tersebut, Sekolah St. John Taeë telah ditubuhkan. Sekolah ini dikendalikan oleh golongan mubaligh Anglikan daripada Bishop House di Kuching. Penduduk dari kampung sekitar menghantar anak mereka ke sekolah ini. Pada mulanya, murid yang memasuki sekolah ini terdiri daripada golongan remaja dan dewasa. Keadaan dan kemudahan sekolah adalah sangat kurang memuaskan. Guru yang mengajar terdiri adalah daripada golongan mubaligh yang bekerja tanpa dibayar gaji. Maka, sebagai balasan, murid perlu mengerjakan tanaman padi milik guru mereka secara percuma. Pembelajaran di Sekolah St. John Taeë menggunakan bahasa Inggeris dan murid diwajibkan bertutur dalam bahasa Inggeris di kawasan sekolah. Selepas beberapa tahun penubuhan sekolah ini, masyarakat Bidayuh mulai sedar akan kepentingan pendidikan. Justeru, penduduk Kampung Taeë bergotong-royong memperbaiki keadaan Sekolah St. John Taeë. Disebabkan sambutan yang mengalakan, maka kerajaan Sarawak telah membayar gaji guru.¹⁰

Sekolah mubaligh Roman Catholic (RC) dalam kalangan masyarakat Bidayuh bermula di Daerah Bau dan Singgi. Pada tahun 1941, dilaporkan bahawa sebuah sekolah mubaligh RC telah menempatkan pelajar Bidayuh dari Singgi. Usaha mereka adalah memuaskan. Penubuhan sekolah mubaligh di Bau dimulakan oleh Rev. Dunn. Majoriti murid adalah kanak-kanak Cina. Di Daerah Serian, RC memulakan kegiatannya di Kampung Tebakang dan berkembang ke kampung lain. Pusat kegiatan RC kemudiannya berpindah dari Tebakang

⁹ Ooi Keat Gin, *World Beyond the Rivers: Education in Sarawak from Brooke Rule to Colonial Office Administration 1841-1963*, hlm. 92; Sabihah Osman, *Perkembangan Pelajaran Bumiputera Sarawak 1841-1941*, hlm. 98-99; J. M. Seymour, *Education in Sarawak Under Brooke Rules 1841-1941 (Part 1)*, hlm. 140; Caroline Cleophas, *Sejarah Perkembangan Sosio-ekonomi Masyarakat Bidayuh, Latihan Ilmiah*, Universiti Malaya, Kuala Lumpur, 1996, hlm. 53.

¹⁰ En. Michael Murphy, 76 tahun, Kampung Taeë, Serian, Bekas Guru, 25 November 2013.

ke Bandar Serian. RC mendapat sambutan yang baik di kawasan Sadong manakala Anglikan pula mendapat sambutan di kawasan Bukar.¹¹

Satu lagi kumpulan mubaligh Kristian ialah American Seventh Day Adventists (SDA). Rajah Vyner Brooke telah memberikan geran sebanyak \$2,400 untuk mubaligh SDA membuka sekolah mubaligh. Pada tahun 1941, Sekolah Sunny Hill mempunyai 180 orang pelajar, iaitu majoriti daripada orang Cina serta beberapa orang Dayak dan orang Melayu. Kemasukan golongan mubaligh SDA bermula setelah 16 orang Cina di Kuching membuat permohonan kepada Gereja SDA di Singapura supaya menghantar mubaligh mereka ke Sarawak pada tahun 1914. Kegiatan mereka bermula pada tahun 1922 dan bertapak di Gartak Street, Kuching. Guru besar sekolah ini ialah Tsen Tet Shin. Sekolah ini dikenali sebagai Sekolah Tsen Kwong dan pelajaran diajar dengan Bahasa Cina. Bangunan sekolah ini pada awalnya ialah sebuah kedai buruk. Pada tahun 1925, nama sekolah ini ditukar kepada Sekolah Sunny Hill. Pada tahun 1929, sekolah ini mempunyai 84 orang murid dan kebanyakannya murid Cina. Sekolah Sunny Hill menyediakan pendidikan sehingga Darjah 6. Sebenarnya, tapak Sekolah Sunny Hill yang terletak di luar bandar Kuching telah dicadangkan oleh Jabatan Kesihatan. Hal ini kerana tapak yang asal merupakan kawasan 'malaria'. Akhirnya Persatuan Mubaligh SDA menerima cadangan Jabatan Kesihatan tersebut. Terdapat juga satu sekolah mubaligh SDA yang didirikan di kawasan luar bandar, iaitu di Ayer Manis yang terletak di tepi Jalan Kuching-Serian. Sekolah ini telah dibina setelah mendapat peruntukkan kewangan daripada orang Cina. Selain menyediakan pendidikan sekular dan agama, sekolah ini juga menawarkan pendidikan berbentuk latihan kemahiran pertanian untuk masyarakat Bidayuh dari Daerah Serian.¹² Boleh dikatakan perkembangan pendidikan dalam kalangan masyarakat Bidayuh semasa era pemerintahan Dinast Brooke adalah sangat lambat. Ini disebabkan polisi pergantungan terhadap usaha dan sumbangan pendidikan daripada golongan mubaligh Kristian.

¹¹ Caroline Cleophas, Sejarah Perkembangan Sosio-ekonomi Masyarakat Bidayuh, hlm. 54; B. G. Grijpstra, *Common Efforts in the Development of Rural Sarawak, Malaysia*, Wageningen, Netherlands: Agriculture Publishing and Documentation, 1976, hlm. 74.

¹² J. M. Seymour, Education in Sarawak Under Brooke Rules 1841-1941 (Part 2), *Sarawak Gazette*, Vol. XCVI (1349), 1970, hlm. 142; Sabihah Osman, *Perkembangan Pelajaran Bumiputera Sarawak 1841-1941*, hlm. 105-106; Ooi Keat Gin, *World Beyond the Rivers: Education in Sarawak from Brooke Rule to Colonial Office Administration 1841-1963*, hlm 97; Caroline Cleophas, Sejarah Perkembangan Sosio-ekonomi Masyarakat Bidayuh, hlm 54.

Tambahan pula masyarakat Bidayuh sangat berpegang kepada sistem kepercayaan tradisional mereka. Ini menyukarkan proses perubahan daripada kepercayaan lama kepada kepercayaan baharu, agama Kristian serta secara tidak langsung juga melambatkan penerimaan mereka terhadap pendidikan sekular.

Zaman Pendudukan Jepun (1941-1945)

Semasa Perang Dunia Kedua, tidak terdapat sebarang rekod mengenai pembangunan pendidikan masyarakat Bidayuh. Sekolah mubaligh dihentikan kerana ramai paderi dan orang Eropah ditahan di penjara Batu Lintang. Pendudukan Jepun di Sarawak yang kurang daripada empat tahun menyebabkan 17 sekolah yang musnah dan 35 sekolah yang rosak. Adapun sekolah lain diteruskan, tetapi sebagai pusat propaganda Jepun untuk menyebarkan bahasa dan kebudayaan Jepun. Jepun telah memperkenalkan sistem pendidikan yang dikenali sebagai *Ko Min Gakko* atau Sistem Sekolah Kebangsaan yang bebas. *Ko Min Gakko* diperkenalkan untuk mengalih padangan rakyat Asia dan Asia Tenggara daripada menghala ke arah Barat kepada Timur. Pendidikan merupakan salah satu cara untuk merealisasikan impian penjajah Jepun. Dengan ini mereka berharap anak tempatan akan membenci orang Barat dan sebaliknya memandang ke Timur. *Ko Min Gakko* merupakan usaha propaganda serta mendapatkan sokongan kerajaan. Akan tetapi, kerajaan Jepun melaksanakan sistem ini secara tergesa-gesa tanpa perancangan yang teliti. Keadaan ini menyebabkan kegagalan kepada dasar pendidikan mereka. Kesemua sekolah mubaligh telah ditutup. Manakala Sekolah Rendah Melayu Kerajaan telah dibenarkan beroperasi oleh Jepun. Walau bagaimanapun, Sekolah Melayu ini berfungsi untuk memperkenalkan bahasa Jepun. Seperti Sekolah Melayu, Sekolah Cina juga diteruskan tetapi dijadikan pusat propaganda Jepun, namun semuanya tidak berjaya.¹³

Ini kerana kaum lelaki yang belum berkahwin telah dipaksa menjadi buruh pembinaan untuk tentera Jepun. Pada masa itulah mereka diajar bahasa dan budaya Jepun. Sekolah mubaligh di Kampung Tae

¹³ Syed Idrus Syed Ahmad dan R. Santhiram, *Perkembangan Pendidikan di Sarawak*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1990. hlm. 115; Amelati Parnell, *Pendidikan Masyarakat Bidayuh di Sarawak: Suatu Penilaian, Latihan Ilmiah*, Kuala Lumpur: Universiti Malaya, hlm. 47; Ooi Keat Gin, 1996: *World Beyond the Rivers: Education in Sarawak from Brooke Rule to Colonial Office Administration 1841-1963*, hlm. 113.

masih beroperasi tetapi keadaannya tidaklah seperti biasa. Kadang kala sekolah ini ditutup dan dibuka semula. Semasa zaman tersebut, masyarakat Bidayuh di Daerah Serian hidup sengsara. Kesengsaraan penduduk telah melahirkan semangat nasionalisme, terutamanya kepada golongan yang berpelajaran. Kesannya, golongan ini telah mengasaskan gerakan anti-penyerahan yang membantah penyerahan Sarawak kepada Kerajaan Kolonial British pada tahun 1946-1950.¹⁴

Era Kolonial British (1946-1963)

Selepas perang, Rajah Vyner Brooke telah kembali ke Sarawak. Sarawak mengalami kerosakan yang teruk dan usaha pemulihannya tidak mampu ditanggung oleh kerajaan Dinasti Brooke. Akhirnya, Dinasti Brooke telah menyerahkan Sarawak kepada kerajaan Kolonial British untuk dijadikan sebagai *British Crown Colony* mulai 1 Julai 1946. Sebelum Sarawak diserahkan secara rasmi, pentadbiran Sarawak telah diletakkan di bawah *British Military Administration* (BMA). Di bawah pentadbiran BMA, pemulihan sekolah diutamakan. Misalnya, Sekolah St. Thomas telah dibaik pulih. Seterusnya, tanggungjawab memulihkan sekolah telah diteruskan oleh kerajaan Kolonial British.¹⁵ Kawasan masyarakat Bidayuh juga tidak terkecuali dari mendapat pembangunan.

Pada tahun 1948, Jabatan Pendidikan Sarawak telah memperkenalkan pentadbiran Lembaga Tempatan di peringkat daerah di Sarawak. Lembaga Tempatan ini telah mengambil alih tanggungjawab pendidikan semua sekolah rendah serta diberi kuasa untuk menubuhkan sekolah baharu. Kesannya, banyak sekolah rendah untuk bumiputera telah ditubuhkan oleh Lembaga Tempatan ini. Pada bulan Februari 1948, *Colonial Development and Welfare* telah memperuntukan geran sebanyak \$704,806 untuk menubuhkan Pusat Latihan Batu Lintang. Pada awal tahun 1950-an, kerajaan Kolonial British bersama-sama dengan golongan mubaligh Kristian telah berusaha untuk menubuhkan sekolah rendah di setiap petempatan masyarakat Bidayuh. Pihak British menyatakan langkah ini sebagai *preparing the people for eventual independence*. Hal ini kerana pihak Kolonial British mahukan

¹⁴ Sabihan Osman, Rejim Brooke: Kesan Pelajaran Kepada Masyarakat Bumiputra, *Akademika*, Vol. 16, No. 1, 1980, hlm. 72-76.

¹⁵ Syed Idrus Syed Ahmad dan R. Santhiram, *Perkembangan Pendidikan di Sarawak*, hlm. 117.

peribumi Sarawak berpendidikan dan boleh mentadbir negeri sendiri.¹⁶ Secara ringkasnya, bilangan sekolah mubaligh, guru dan murid semakin meningkat dalam tempoh separuh era pentabiran Kolonial British di Sarawak (Jadual 1).

Jadual 1: Sekolah Mubaligh Selepas Perang, 1946-1954

Tahun	Sekolah	Guru	Murid
1946	30	Tiada maklumat	4181
1947	58	192	5087
1948	56	196	5724
1949	59	219	6550
1950	59	243	7166
1951	69	263	7988
1952	71	218	8277
1953	85	320	9446
1954	94	381	10,622

Sumber: Syed Idrus Syed Ahmad dan R. Santhiram, 1990, hlm. 133.

Banci kenal huruf mengikut etnik di Sarawak telah dilakukan pada tahun 1947. Pada tahun 1947, kadar kenal huruf dalam kalangan Bumiputera adalah sangat rendah. Masyarakat Cina adalah etnik yang paling tinggi kenal huruf di Sarawak, iaitu 42,280 orang. Bagi masyarakat Bidayuh, peratusan buta huruf adalah sangat tinggi, iaitu 93 peratus. Dianggarkan jumlah masyarakat Bidayuh yang kenal huruf hanya 2,480 orang. Daripada jumlah tersebut, hanya 327 orang sahaja yang boleh menulis dan membaca dalam bahasa Inggeris (Jaduali 2). Ini adalah kesan positif peranan dan sumbangan daripada sekolah mubaligh.¹⁷

Kadar buta huruf dari tahun 1947 hingga tahun 1960 pula menunjukkan masyarakat Cina kekal dengan kadar kenal huruf yang tinggi dengan peratusan sebanyak 44 peratus. Masyarakat Bidayuh mempunyai kadar kenal huruf yang lebih rendah iaitu 37 peratus dan

¹⁶ *Ibid.*, hlm. 124; Peter Minos, *The Future of the Dayak Bidayuhs in Malaysia*, Kuching: Lynch Media & Services, 2000, hlm. 106; Vernon L. Porritt, *British Colonial Ruled in Sarawak, 1946-1963*, Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1997, hlm. 298-301.

¹⁷ Ooi Keat Gin, *World Beyond the Rivers: Education in Sarawak from Brooke Rule to Colonial Office Administration 1841-1963*, hlm. 104; Caroline Cleophas, *Sejarah Perkembangan Sosio-ekonomi Masyarakat Bidayuh*, hlm. 56.

masyarakat Melayu ialah 42 peratus. Peratusan kadar kenal huruf masyarakat Bidayuh lebih tinggi berbanding masyarakat Iban iaitu sebanyak 32 peratus.¹⁸

Jadual 2: Kadar Kenal Huruf dalam Peribumi Sarawak, 1947

Kumpulan Etnik	Populasi (%)	Buta Huruf (%)	Kenal Huruf Bahasa Inggeris (Orang)	Kenal Huruf Bahasa Lain-Lain (orang)	Populasi Kenal Huruf (Orang)
Melayu	17.9	85	1,433	11,077	12,510
Melanau	6.5	91	336	2,258	2,594
Iban	34.8	98	1,062	2,563	3,625
Bidayuh	7.7	93	327	2,153	2,480
Peribumi Lain	5.5	98	21	548	569
Jumlah	72.4		31,179	18,599	21,778
Cina	26.6	66	5,834	36,446	42,280

Sumber: Ooi Keat Gin, 1996, hlm. 104.

Pada tahun 1949, beberapa sekolah baharu telah dibuka di kawasan petempatan masyarakat Bidayuh. Pada akhir tahun 1949, terdapat sejumlah 59 sekolah dengan 219 orang guru dan 6,550 orang murid telah dilaporkan di bahagian pertama. Pada tahun sebelum itu, sudah wujud sejumlah 59 sekolah dengan 196 orang guru dan 5,743 orang murid. Peningkatan ini disebabkan oleh usaha pemulihan sekolah yang musnah semasa pendudukan Jepun. Mulai tahun 1948, banyak sekolah telah dibuka semula. Majlis Kerajaan Tempatan telah ditubuhkan untuk mengambil alih pentadbiran sekolah rendah kerajaan di Sarawak. Akhir tahun 1950 dan awal 1960, sistem pendidikan formal mula diperkenalkan dalam kalangan masyarakat Bidayuh di pedalaman. Secara umumnya, pembangunan sekolah di kawasan masyarakat luar bandar telah ditubuhkan oleh kerajaan Kolonial British.¹⁹

¹⁸ Amelati Parnell, Pendidikan Masyarakat Bidayuh di Sarawak, hlm. 47; Caroline Cleophas, Sejarah Perkembangan Sosio-ekonomi Masyarakat Bidayuh, hlm. 57.

¹⁹ Amelati Parnell, Pendidikan Masyarakat Bidayuh di Sarawak, hlm. 57; Caroline Cleophas, Sejarah Perkembangan Sosio-ekonomi Masyarakat Bidayuh, hlm. 58-59.

Semasa zaman Kolonial British, antara sekolah mubaligh Anglikan di kawasan Bukar yang ditubuhkan pada tahun 1948 dan tahun 1952 ialah Sekolah St. Mathew di Kampung Lanchang dan Sekolah St. Bernabas di Kampung Baru. Kemudian, pada tahun 1958, Sekolah Parun Suan telah ditubuhkan antara Kampung Jenan dan Kampung Kakeng. Pada tahun 1957, *mission* Anglikan di Kampung Panchor telah menubuhkan Sekolah St. Ambrose. Ini diikuti oleh penubuhan sekolah Anglikan All Saint, Kampung Plaman Nyabet. Pada tahun 1961, sebuah sekolah rendah telah dibina di Kampung Rituh Mawang.²⁰

Pada zaman Kolonial British, W. R. Geddes telah dihantar untuk membuat kajian di kawasan Sadong, iaitu kawasan petempatan masyarakat Bidayuh. Menurut laporan Geddes (1954) hanya kanak-kanak lelaki sahaja yang dibenarkan ke sekolah. Di pusat bandar Serian, sebuah sekolah mubaligh Roman Katolik, iaitu *Serian Mission School* telah ditubuhkan. Sistem persekolahan di bandar Serian dan perkampungan yang terletak di luar bandar Serian adalah berbeza. Sekolah Roman Katolik adalah sehingga Tahap Empat. Walau bagaimanapun, tidak ramai murid dapat masuk ke tahap empat. Tenaga pengajar terdiri daripada paderi Eropah dan dibantu oleh orang Cina yang terlatih, manakala muridnya terdiri daripada perkampungan penduduk peribumi di sekitar. Sehingga tahun 1951, seramai 296 orang murid lelaki telah lulus dari sekolah ini.²¹

Berbanding sekolah yang ada di Daerah Serian, *Serian Mission School* merupakan sekolah terbaik yang menyediakan pendidikan untuk kanak-kanak Bidayuh di Daerah Serian pada masa itu. *Serian Mission School* adalah lebih kepada mendidik berbanding mempelajari ilmu agama Kristian. Sehingga bulan September 1952, seramai 296 kanak-kanak lelaki lulus *Serian Mission School*. Usia kanak-kanak yang memasuki sekolah ini agak lewat iaitu antara 15 hingga 20 tahun. Pelajar Bidayuh dari *Serian Mission School* yang dihantar ke Maktab Perguruan

²⁰ Chang Pat Foh, *History of Serian Bidayuh in Samarahan Division Sarawak*, Kuching: The Sarawak Press Sdn. Bhd, 2004, hlm. 55, 73, 82, 87, 86 dan 68.

²¹ W. R. Geddes, *The Land Dayaks of Sarawak (A Report on a Socio-economic Survey of the Land Dayaks Presented to the Colonial Social Science Research Council)*, London: The Curwen Press Ltd, 1954, hlm. 106-107.

Batu Lintang akan mendapat latihan mengajar dan bekerja sebagai guru.²²

Menjelang kemerdekaan Sarawak, pihak mubaligh Roman Katolik di Serian bercadang untuk menubuhkan sebuah lagi sekolah di Kampung Terbat, iaitu Sekolah St. Justin. Sekolah ini ditubuhkan untuk menampung keperluan pendidikan bagi penduduk di kawasan Sadong. Sekolah ini dijangka beroperasi sepenuhnya antara tahun 1961 atau tahun 1962. Pada bulan April 1960, dilaporkan sekolah ini mempunyai seramai 32 orang murid Darjah Satu, iaitu 15 murid lelaki dan 17 murid perempuan. Seterusnya, pada bulan Disember 1961, bilangan murid Darjah Satu dan Darjah Dua di sekolah ini ialah 40 orang. Pada bulan Januari 1962, bilangan murid Darjah Dua dan Darjah Tiga ialah 37 orang.²³

Ternyata bahawa golongan mubaligh Kristian telah banyak menyumbang kepada pembangunan pendidikan bagi masyarakat Bidayuh di Sarawak sebelum tahun 1963. Penerimaan agama Kristian oleh penduduk di luar bandar adalah satu keputusan yang baik kerana membawa manfaat pendidikan sekular kepada mereka sendiri. Namun begitu, wujud cabaran yang menghalang masyarakat Bidayuh untuk mendapat pendidikan sebelum tahun 1963, yakni sebelum Sarawak mencapai kemerdekaan melalui penubuhan Pesekutuan Malaysia.

Analisis dan Dapatan Kajian

Wujud beberapa cabaran dalam perkembangan pendidikan masyarakat Bidayuh sebelum merdeka. Antara cabaran tersebut ialah masalah kewangan, sikap masyarakat, kemudahan asas dan dasar kerajaan. Kesemua cabaran ini saling berkaitan antara satu sama lain.

Pada zaman Brooke, peruntukkan kerajaan untuk sekolah *mission* adalah sedikit dan semakin berkurang sehinggalah pemerintahan Rajah ketiga iaitu Charles Vyner Brooke. Apa yang berbeza dalam pemerintahan ketiga-tiga Rajah Brooke ini ialah James Brooke hanya memberikan bantuan kepada sekolah mubaligh sahaja, tetapi Charles dan Vyner memperluaskan bantuan kepada sekolah Melayu dan

²² *Ibid.*, hlm. 107-108.

²³ 1985/0001177IED/AS/890/311/1, Surat rasmi bertarikh 25 November 1963.

beberapa sekolah Cina. Semasa pemerintahan Charles dan Vyner, peruntukkan untuk pendidikan adalah sedikit walaupun jumlahnya perbelanjaan sekolah bertambah setiap tahun (Jadual 3).

Jadual 3: Perbelanjaan Pendidikan, 1876-1938

Tahun	Belanjawan Kerajaan \$	Perbelanjaan Pendidikan \$	% Daripada Belanjawan (%)
1876	130,000	1,864	1.4
1900	901,000	7,176	0.8
1917	1,359,746	22,927	1.3
1926	4,650,606	83,384	1.9
1938	4,272,140	100,117	2.3

Sumber: Syed Idrus Syed Ahmad dan R. Santhiram, 1990, hlm. 67; Amelati Parnell, 1990: hlm. 49; J. M. Seymour, 1970, hlm. 115 dan Sabihah Osman, 1990, hlm. 123.

Masyarakat Bidayuh yang lahir sebelum tahun 1930 tidak berpeluang mendapat pendidikan. Ini kerana pada masa sebelum itu, peluang untuk mendapatkan pendidikan adalah sangat terhad. Hanya sebilangan kecil masyarakat Bidayuh yang mendapat pendidikan sebelum tahun 1930, iaitu mereka yang menetap berhampiran dengan bandar Kuching. Selain itu, sikap masyarakat Bidayuh yang enggan menerima pendidikan formal menyebabkan penubuhan sekolah rendah oleh golongan mubaligh kurang mendapat sambutan. Misalnya, Sekolah St. John di Merdang yang ditubuhkan pada zaman Dinasti Brooke pernah ditutup kerana tidak mendapat sambutan daripada penduduk di kawasan tersebut, di samping masalah kekurangan kakitangan pengajar dan sumber kewangan. Seorang mubaligh bernama H. Howes yang pernah bekerja di kawasan masyarakat Bidayuh. Beliau pernah mengkritik bahawa kegagalan sekolah mubaligh Anglikan adalah disebabkan sikap ibu bapa murid yang enggan menghantar anak mereka ke sekolah.²⁴

Semasa pentadbiran Koloni British pula, jumlah pembayaran untuk guru dan paderi yang bertugas di Serian Mission School ialah 200 dolar sebulan. Pada mulanya golongan mubaligh ini tidak mengenakan

²⁴ Sabihah Osman, *Perkembangan Pelajaran Bumiputera Sarawak 1841-1941*, hlm. 98-99; J. M. Seymour, *Education in Sarawak Under Brooke Rules 1841-1941 (Part 2)*, hlm. 140; Amelati Parnell, *Pendidikan Masyarakat Bidayuh di Sarawak*, hlm. 79.

bayaran yuran kepada murid. Namun lama-kelamaan mereka telah dikenakan bayaran oleh sebanyak 25 dolar sebulan. Di Serian Mission School ini, tempat tinggal untuk kanak-kanak lelaki disediakan. Pada mulanya, tempat tinggal disediakan secara percuma, tetapi lama-kelamaan bayaran 25 dolar sebulan dikenakan. Hal ini menyebabkan murid terpaksa berhutang dan mereka tidak dibenarkan meninggalkan sekolah selagi masih berhutang.²⁵

Masalah kewangan ini juga telah dilaporkan oleh Geddes (1954), terutamanya yang dialami oleh golongan mubaligh dan murid Bidayuh. Walaupun Serian Mission School hanya menyediakan pelajaran sehingga tahap 4, namun syarat untuk memasuki sektor kerajaan adalah sekurang-kurangnya lulus tahap 5. Murid lelaki yang ingin menyambung pelajaran akan dihantar ke Catholic Mission School di Kuching, Maktab Perguruan Batu Lintang dan Sekolah Menengah Kerajaan Batu Lintang. Kos penghantaran murid lelaki Bidayuh yang cemerlang dari Serian Mission School ke Catholic Mission School di Kuching ditanggung oleh ibu bapa murid berkenaan. Mereka dikenakan yuran 45 dolar sebulan termasuk asrama dan makanan. Pihak Serian Mission School juga membiayai sebahagian daripada kos pelajaran bagi murid yang cemerlang. Namun keadaan ini jarang berlaku.²⁶

Dasar pemerintan British hanya memperuntukkan 188 dolar sebulan kepada sekolah. Menurut Geddes (1954), gaji seorang paderi senior ialah 90 dolar dan yang lainnya ialah 40 dolar. Manakala 200 dolar diperuntukkan untuk pembantu, buku teks dan peralatan lain. Paderi dan kakitangan sekolah menggunakan sebahagian daripada gaji mereka untuk membiayai sekolah, seperti membeli buku teks, makanan, peralatan lain dan sebagainya.²⁷ Keadaan ini menyebabkan sekolah mubaligh Roman Katolik di kawasan Sadong tidak dapat bertahan lama. Ada yang terpaksa ditutup dan yang lain dapat beroperasi sehingga hari ini. Penubuhan dan penutupan Sekolah Rendah Roman Katolik di Sadong, Serian ditunjukkan dalam Jadual 4.

²⁵ W. R. Geddes, *The Land Dayaks of Sarawak (A Report on a Socio-economic Survey of the Land Dayaks Presented to the Colonial Social Science Research Council)*, hlm. 107.

²⁶ *Ibid.*, hlm. 108.

²⁷ *Ibid.*, hlm. 106-107.

**Jadual 4: Penubuhan dan Penutupan Sekolah Rendah
Roman Katolik di Sadong, Serian**

Nama Kampung	Penubuhan	Penutupan
Bunan	November 1946	(dibuka sehingga kini)
Bugu	Ogos 1947	(dibuka sehingga kini)
Kuran	Januari 1951	(dibuka sehingga kini)
Gahat	Ogos 1946	Ogos 1948
Mentu Tapuh	Januari 1947	Julai 1948
Terbat	Mac 1947	Mac 1950
Tebakang	Jun 1947	Januari 1951
Mentong	Oktober 1947	Januari 1951
Pirangkan	Januari 1950	September 1951
Tangga	Dibuka selama setahun	
Krusin	Januari 1950	Disember 1950

Sumber: W. R. Geddes, 1954, hlm. 106-107.

Penutupan sekolah adalah disebabkan oleh beberapa faktor. Di Kampung Terbat, sekolahnya telah ditutup kerana gurunya diserang penyakit berjangkit. Pada masa itu, hanya kanak-kanak lelaki sahaja yang dibenarkan bersekolah. Hal ini menyebabkan masalah kekurangan murid. Guru pula kurang mendapat latihan sebelum dihantar mengajar. Kebanyakan guru hanya mendapat pendidikan sehingga tahap tiga. Ini menunjukkan guru tersebut masih rendah dengan ilmu pengetahuan. Masalah ini sudah tentu akan membantutkan proses pembelajaran di sekolah. Selain itu, guru ini kurang mendapat insentif dari mubaligh Roman Katolik. Mereka hanya mendapat bayaran sebanyak 15 dolar sehingga 20 dolar dan sumber pendapatan yang selebihnya diperolehi daripada ibu bapa murid-murid. Setiap murid lelaki dikenakan bayaran sebanyak 50 sen sebulan. Murid dibenarkan bersekolah dahulu dan membayar yuran kemudian. Namun begitu, latar belakang keluarga yang miskin menyebabkan murid ini berhutang dan terpaksa berhenti sekolah. Akhirnya, guru terpaksa berhenti dan sekolah tersebut ditutup.²⁸

Sekolah St. Justin Terbat yang ditubuhkan pada tahun 1961 telah ditutup secara rasminya pada 31 Januari 1963. Penutupan sekolah ini

²⁸ *Ibid.*, hlm. 107-108.

disebabkan masalah kewangan dan pengurusan. Pada tahun 1960, Sekolah Rendah St. Norbet ditubuhkan di Kampung Paon Gahat.²⁹ Walaupun pendidikan di peringkat rendah dititik berat oleh pemerintah Kolonial British, namun bilangan anak masyarakat Bidayuh yang berjaya ke peringkat tinggi adalah sangat sedikit. Menurut laporan W.R Geddes (1954), bilangan orang Bidayuh Sadong yang melepasi tahap 4 adalah sedikit. Sehingga tahun 1949, hanya dua orang yang berjaya melepainya. Kedua-duanya mendapat pendidikan di Kuching Mission School dan hanya seorang yang berjaya sehingga tahap 7 dan seorang lagi di tahap 5. Hanya terdapat beberapa budak lelaki yang berjaya memasuki Kuching Mission School.³⁰

Secara keseluruhannya, sekolah mubaligh, terutamanya sekolah mubaligh Anglikan dan sekolah mubaligh Roman Katolik telah gagal mencapai matlamatnya. Sasaran golongan mubaligh tersebut adalah lebih untuk mengkristiankan masyarakat Dayak. Selepas 15 tahun beroperasi, golongan mubaligh Anglikan dilihat hanya menumpukan kegiatannya di bandar berbanding di kawasan luar bandar. Misalnya, di Bahagian Kedua, hanya 33 orang pelajar Dayak yang menuntut di sekolah Anglikan.³¹ Selain itu, kekurangan kakitangan dalam badan mubaligh tersebut, khususnya golongan mubaligh Anglikan yang bertugas di luar bandar Kuching telah menjadi punca kepada kegagalan sekolah mubaligh untuk mencapai matlamatnya. Keadaan ini lebih buruk lagi dengan kelemahan sistem perhubungan antara bandar Kuching dengan kawasan pedalaman ketika itu.

Di pihak masyarakat Dayak sendiri, pendidikan formal ketika itu kurang mendapat sambutan walaupun sekolah mubaligh ada menyediakan asrama dan makanan untuk murid. Ini dibuktikan menerusi laporan kehadiran mereka ke sekolah yang tidak menentu.³²

²⁹ (1985/0001177 IED/AS/890/311/1 - surat rasmi bertarikh 3 Julai 1963).

³⁰ W. R. Geddes, *The Land Dayaks of Sarawak (A Report on a Socio-economic Survey of the Land Dayaks Presented to the Colonial Social Science Research Council)*, hlm. 107-108.

³¹ Caroline Cleophas, *Sejarah Perkembangan Sosio-ekonomi Masyarakat Bidayuh*, hlm. 55; Syed Idrus Syed Ahmad dan R. Santhiram, *Perkembangan Pendidikan di Sarawak*, hlm. 112 dan J. M. Seymour, *Education in Sarawak Under Brooke Rules 1841-1941 (part 1)*, *Sarawak Gazette* XCVI (1348), hlm. 118.

³² W. R. Geddes, *The Land Dayaks of Sarawak (A Report on a Socio-economic Survey of the Land Dayaks Presented to the Colonial Social Science Research Council)*, hlm. 107-108.

Setengah ibu bapa memerlukan anak mereka untuk membantu mereka di ladang. Masyarakat Bidayuh pada masa itu juga berpegang kuat kepada adat dan budaya tradisi. Mereka melihat pendidikan formal yang dibawa oleh golongan mubaligh Kristian adalah sebagai ancaman kepada kepercayaan adat nenek moyang mereka. Malah, migrasi anak muda ke bandar untuk mencari pekerja juga dipandang sebagai melanggar tradisi lama.

Jelaslah bahawa perkembangan pendidikan bagi anak-anak Bidayuh sebelum merdeka berhadapan dengan cabaran dan halangan. Bilangan orang Bidayuh yang menerima pendidikan formal adalah sangat sedikit. Walaupun terdapat penduduk kampung yang telah menganut agama Kristian, namun mereka masih berpegang kepada adat lama yang diwarisi sejak nenek moyang. Kemasukan agama Kristian dan pendidikan formal secara beransur-ansur menghakis tradisi lama. Keadaan ini sememangnya ditentang oleh golongan tua yang sangat berpegang kepada tradisi lama.

Kesimpulan

Sejarah pendidikan masyarakat Bidayuh sebelum merdeka telah melalui tiga era pemerintahan, iaitu era Dinasti Brooke, era pendudukan Jepun dan era Kolonial British. Dasar pendidikan ketiga-tiga era ini memberikan impak kepada masyarakat Bidayuh. Era Dinasti Brooke merupakan titik permulaan masyarakat Bidayuh mendapat pendidikan formal dengan membawa masuk golongan mubaligh. Semakin ramai anak-anak Bidayuh mendapat pendidikan formal pada ketika itu. Namun pendudukan Jepun yang mengubah sistem pendidikan untuk berarahkan kepada negara Jepun telah gagal membawa manfaat kepada masyarakat Bidayuh. Seterusnya, semasa pentadbiran Kolonial British, pelaksanaan pendidikan formal dikembangkan ke kawasan petempatan masyarakat Bidayuh yang agak jauh dari bandar. Hal ini telah membolehkan semakin ramai masyarakat Bidayuh mendapat pendidikan. Namun, pelbagai cabaran yang dihadapi oleh masyarakat Bidayuh yang menjadi faktor penghalang untuk mendapat pendidikan formal, terutamanya masalah kewangan, sikap masyarakat, dasar kerajaan dan kemudahan.

Rujukan

Sumber Primer

1985/0001177 IED/AS/890/311/1. Surat rasmi bertarikh 25 November 1963

1985/0001177 IED/AS/890/311/1. Surat rasmi bertarikh 3 Julai 1963

Buku dan Jurnal

- Chang, P. F. 2004. *History of Serian Bidayuh in Samarahan Division Sarawak*. Kuching: The Sarawak Press Sdn. Bhd.
- Cleophas, C. 1996. Sejarah Perkembangan Sosio-ekonomi Masyarakat Bidayuh. *Latihan Ilmiah*. Universiti Malaya, Kuala Lumpur.
- Geddes, W. R. 1954. *The Land Dayaks of Sarawak (A Report on a Socio-economic Survey of the Land Dayaks Presented to the Colonial Social Science Research Council)*. London: The Curwen Press Ltd.
- Grijpstra, B. G. 1976. *Common Efforts in the Development of Rural Sarawak, Malaysia*. Wageningen, Netherlands: Agriculture Publishing and Documentation.
- Minos, P. 2000. *The Future of the Dayak Bidayuhs in Malaysia*. Kuching: Lynch Media & Services.
- Ooi, K. G. 1991. Mission Education in Sarawak During the Period of Brooke Rule, 1840-1946. *Sarawak Museum Journal*. Vol. XLII (63). Hlm. 283-334.
- Ooi, K. G. 1996. *World Beyond the Rivers: Education in Sarawak from Brooke Rule to Colonial Office Administration 1841-1963*. England: University of Hull.
- Parnell, A. 1990. Pendidikan Masyarakat Bidayuh di Sarawak: Suatu Penilaian. *Latihan Ilmiah*. Universiti Malaya, Kuala Lumpur.
- Peter D. Varney. 1968. The Anglican Church in Sarawak from 1848 to 1852. *Sarawak Museum Journal*. XVI (32-33): 377-406.
- Porritt, V. L. (1997). *British Colonial Ruled in Sarawak, 1946-1963*. Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Sabihah Osman. 1990. *Perkembangan Pelajaran Bumiputera Sarawak 1841-1941*. Selangor: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Sabihan Osman. 1980. Rejim Brooke: Kesan Pelajaran Kepada Masyarakat Bumiputra, *Akademika*. Vol. 16. No. 1. Hlm. 57-79.
- Saint, M. 1992. *Twenty Years in Sarawak 1848-68: A Flourish for the Bishop and Brooke's Friend Grant*. Kuala Lumpur: S. Abdul Majeed & Co.
- Saunders, G. 1992. Bishops and Brookes: The Anglican Mission and the Brooke Raj in Sarawak 1848-1941. New York: Oxford University Press.
- Seymour, J. M. 1970. Education in Sarawak Under Brooke Rules 1841-1941 (Part 1). *Sarawak Gazette*. Vol. XCVI (1348). Hlm. 114-118.
- Seymour, J. M. 1970. Education in Sarawak Under Brooke Rules 1841-1941 (Part 2). *Sarawak Gazette*. Vol. XCVI (1349). Hlm. 139-144.

*Satu Sejarah Pendidikan Masyarakat Bidayuh
di Sarawak Sebelum Tahun 1963*

Angelina Ansley & Bilcher Bala

Syed Idrus Syed Ahmad dan R. Santhiram. 1990. *Perkembangan Pendidikan di Sarawak*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Temu Bual

Michael Murphy. Temubual. 25 November 2013.